

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2001 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2001

2

VILNIUS 2002

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2001

2

VILNIUS 2002

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius
<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2002
© Straipsnių autoriai, 2002

REGINA L A U K A I T Y T Ė

STAČIATIKIŲ BAŽNYČIA „NACIŲ TARNYBOJE“: METROPOLITO SERGIJAUS DRAMA

1944 m. gegužės pradžioje visi oficialiai Lietuvoje leisti laikraščiai išspausdino ilgokus straipsnius apie stačiatikių metropolito, Pabaltijo egzarcho Sergijaus (Voskresensko) nužudymą. Vėlyvą balandžio 29 d. rytą kelyje Vilnius–Kaunas netoli Kruonio automobilių sustabdę vokiečių uniformomis vilkintys vyrai sušaudė metropolitą su kitais kartu važiuvusiais žmonėmis.

Paskutinius mėnesius Pabaltijy gyvavusi okupacinė valdžia netrukde surengti iškilmingų laidotuvių. Metropolito palaikai iš Kauno, sustojant didesniuose miestuose, nuvežti į Rygą, kur po apeigų katedroje, dalyvaujant oficialiems nacių pareigūnams, palaidoti Dievo Motinos Globos stačiatikių kapinėse.

Šio nusikaltimo aplinkybės iki šiol nėra aiškios, vieni juo kaltina nacių, kiti – sovietinius partizanus. Pats nužudymo faktas kelia susidomėjimą Stačiatikių Bažnyčios padėtimi vokiečių okupacijos metais. Tai ir bus šio straipsnio uždavinys: remiantis naujausia istoriografija, archyvų šaltiniais išryškinti mūsų istoriografijoje menkai žinomą Lietuvos stačiatikių vyskupijos 1941–1944 m. istorijos periodą.

Arkivyskupas Sergijus*, Maskvos patriarchijos reikalų valdytojas, Vilniuje atsidūrė pirmomis 1941 m. sausio dienomis. Jis atvyko į metropolito Eleuterijaus (Bogojavlenskio, Lietuvos stačiatikių valdžiusio 1917–1940 m.) laidotuves ir liko jo įpėdiniu. Vėliau jis pakeltas metropolitu, o 1941 m. vasario 24 d. paskirtas Latvijos ir Estijos

* Dmitrijus Voskresenskis (1897–1944), gimęs Maskvoje; baigė Maskvos dvasinę seminariją, du Maskvos dvasinės akademijos kursus (nebaigė, nes 1920 m. akademija uždaryta), įstojo į Maskvos universiteto Istorijos-filologijos fakultetą, tačiau 1922 m. pašalintas kaip šventiko sūnus. 1925 m. tapo vienuoliu, 1930 m. pakeltas arkimandritu, 1933 m. išventintas Kolomnos vyskupu, nuo 1937 m. – arkivyskupas, Patriarchijos reikalų vedėjas. Buvo penkis kartus GPU-NKVD areštuotas.

egzarchu¹. Pastarųjų dviejų valstybių Stačiatikių Bažnyčios, kaip ir Suomijos bei Lenkijos, tarpukariu buvo atskilusios nuo Maskvos patriarchijos, tačiau 1940–1941-aisiais ne savo metropolitų noru vėl į ją grįžo.

Pabaltijį okupavus Vokietijai, šis regionas tapo svarbiu nacių bažnytinės politikos centru. Apskritai nacionalsocialistinė ideologija atmetė krikščionybę dėl žydiškų jos šaknų². Aukščiausios Vokietijos valdžios padaliniai nesutarė dėl bažnytinės politikos okupuotose teritorijose, vis dėlto spontaniškai atgyjantis stačiatikių religinis gyvenimas užkariautoje SSSR dalyje nebuvo slopinamas. Tuo tikėtasi pelnyti žmonių palankumą ir įtraukti šią Bažnyčią į priešbolševikinę propagandą. Jos struktūra SSSR buvo beveik visiškai likviduota: 1939 m. pareigas ėjo tik keturi metropolitai, įskaitant patį Maskvos patriarchijos vadovą Sergijų (Stragorodskį, sovietinei valdžiai neleidus po patriarcho Tichono mirties sušaukti Bažnyčios susirinkimą ir išrinkti naują patriarchą, jis valdė patriarcho sosto saugotojo titulu); visoje Rusijoje veikė apie šimtą cerkvių, Ukrainoje – vos 3 % buvusių iki revoliucijos³. Kas galėjo laukti Bažnyčios, beveik du dešimtmečius neturinčios nė vienos dvasinės seminarijos, nė vieno vienuolyno?

Karo išvakarėse bolševikų kovos su religija programa artėjo prie pabaigos, ypač daug aukų būta 1937–1938 m.⁴. Tokia situacija negalėjo neskatinti opozicijos režimui bažnytiniuose sluoksniuose ir, matyt, nulėmė metropolito Sergijaus (Voskresenskio) apsisprendimą artėjant frontui pasilikti Rygoje.

Matyt, vildamasis, kad Hitleris laimės karą ir sovietinis režimas bus galutinai sužlugdytas, jis nepasitraukė į SSSR. Neilgas jo veiklos okupuotame Pabaltijyje laikotarpis ir mirties aplinkybės iki šiol yra vienas neaiškiausių, prieštaringai vertinamų Rusų Stačiatikių Bažnyčios istorijos epizodų. Naujausioje rusų istoriografijoje net grindžiama prielaida, kad jis galėjo būti specialiai NKVD paliktas Rygoje, bet vėliau praradęs ryšį su sovietiniu pagrindžiu⁵. Aukšta keturiasdešimtmečio metropolito padėtis Patriarchijoje iš tiesų verčia manyti, kad jis buvo susijęs su saugumo struktūro-

¹ Kauno dekanas Aleksandro Nedveckio 1941 m. kovo 13 d. aplinkraštis klebonams, *Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – NBRŠ), f. 192, laik. s. v. 43, l. 100.

² A. Н е р м а н н, *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*, Vilnius, 2000, p. 262; A. В у б н у с, *Vokiečių politika Lietuvoje Bažnyčios ir religijos atžvilgiu (1943–1944)*, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, Vilnius, 1999, p. 209.

³ В. Цыпин, *История Русской Православной Церкви. 1917–1990*, Москва, 1994, с. 106–107.

⁴ М. В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)*, Москва, 2000, с. 92–93; autoriaus pateiktais duomenimis, vien 1937 m. SSSR likviduota apie 70 vyskupijų ir vikariatų, sušaudyta apie 60 vyskupų, areštuota apie 150 tūkst. šventikų, iš kurių 80 tūkst. sušaudyta, uždaryta apie 8 tūkst. cerkvių.

⁵ О. Ю. Васильева, *Русская Православная Церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг.*, Москва, 2001, с. 86; М. В. Шкаровский, *min. veik.*, p. 147.

mis (po Patriarchijos lojalumo sovietinei vyriausybei deklaracijos paskelbimo 1927 m. režimas manipuliavo vyskupų paskyrimais). Tačiau karas prasidėjo nelauktai, be to, neįtikėtina, kad atvira bolševizmo kritika straipsniuose, pareiškimuose galėjo tilpti į saugumo jam duotų instrukcijų rėmus. Kanados sovietologo Dmitrijaus Pospelovskio nuomone, metropolitas Sergijus pasiliko Rygoje su patriarcho sosto saugotojo žinia, besirūpindamas jo ateitimi, hierarchijos išsaugojimu tuo atveju, jei vokiečiai laimėtų karą ar užimtų Maskvą⁶.

Sparčiai artėjant fronto linijai, įtaigaujamas pergalingo vokiečių žygiavimo ir jų propagandos, vietos gyventojams sutinkant juos kaip išlaisvintojus iš bolševikų režimo, jis – aukščiausio rango Maskvos patriarchijos dvasininkas šioje fronto pusėje, – matyt, tikėjosi užtikrinti kanoninę Bažnyčios valdymą. Taip tvirtinti leistų ir jo raginimas 1942 m. pradžioje Ostlando vadovams perduoti jam visų Europos rusų stačiatikių parapijų administravimą⁷, tačiau vokiečiai tam nepritarė, labiau pasitikėdami Reiche Stačiatikių Bažnyčią valdžiusiu Berlyno metropolitu Serafimu (Lade), vokiečiu.

Reicho valdžia paliko metropolitą Sergijų Pabaltijo egzarchato, pavaldaus Maskvos patriarchijai, vadovu, atmesdama Estijos ir Latvijos metropolitų pareiškimus apie ryšius su Maskva nutraukimą ir prašymus atkurti jų Bažnyčias Konstantinopolio patriarcho jurisdikcijoje*. Metropolitas Sergijus sugebėjo įtikinti vokiečius, kad jiems nebūtų naudingi šių bažnyčių vadovų ryšiai su Anglijoje gyvenusiu ir artimais saitais su tos šalies vyriausybe susijusiu Konstantinopolio egzarchu Vakarų Europai, o svarbiausia, – kad jis turis moralinę teisę raginti rusų tautą sukilti prieš bedievišką bolševikų režimą⁸. Ypač aukšta metropolito padėtis Rusų Stačiatikių Bažnyčios hierarchijoje, matyt, paskatino vokiečius įtraukti šią figūrą į pokarinius Rusijos administravimo planus.

⁶ Žr.: М. В. Шкаровский, *min. veik.*, p. 147.

⁷ Ten pat, p. 162.

* Metropolitas Augustinas (Petersonas) vokiečiams tik užėmus Rygą atnaujino Latvijos Bažnyčios Sinodo veiklą, liepos 20 d. pasiuntė okupacinei valdžiai prašymą atgaivinti autonominę Bažnyčią Konstantinopolio patriarcho jurisdikcijoje, išvyti iš Latvijos „bolševikų statytinį“, „ČK agentą“ metropolitą Sergijų. Analogišką prašymą spalio 14 d. vokiečių valdžia gavo iš Talino metropolito Aleksandro (Pauliaus). Latvijoje daugiau kaip 60 % stačiatikių buvo rusai, palaikę egzarchą, tad lapkritį autonominės Bažnyčios Sinodas vėl buvo uždarytas, patį metropolitą Augustiną egzarchas nušalino. Estijoje rusų parapijų tebuvo 25 %, todėl metropolitas Aleksandras 1942 m. birželio 30 d. vėl atskilo nuo Maskvos patriarchijos. Vokiečiai ignoravo egzarcho inspiruotus bažnytinius suvaržymus minėtiems Latvijos bei Estijos Bažnyčių vadovams, leido jiems valdyti nacionalines vyskupijas. Susiformavo estiška metropolito Aleksandro ir rusiška Narvos vyskupo Pauliaus (Dmitrijevskio) vyskupijos, Latvijoje egzarchui Sergijui pavyko išsaugoti Bažnyčios vienybę. Vokiečių valdžia tokią situaciją toleravo, neslėpdama savo noro, kad kuo daugiau parapijų priklausytų rusiškoms vyskupijoms (žr.: Д. В. Поспеловский, *Русская православная церковь в XX веке*, Москва, 1995, c. 206–207; М. В. Шкаровский, *min. veik.*, p. 148–150; *Русская Православная Церковь, 988–1988: Очерки истории 1917–1988 гг.*, Москва, 1988, c. 53 ir kt.).

⁸ Д. В. Поспеловский, *min. veik.*, p. 206.

Pasirinkusi kompromisą, vokiečių valdžia pasiekė svarbų tikslą: įjungė viso okupuoto SSSR šiaurės rytų regiono stačiatikių dvasininkiją į antikomunistinę propagandą. Iki tol joje aktyviai dalyvavo tik rusų emigrantai, pavaldūs Stačiatikių Bažnyčios Užsienyje Sinodui. SSSR jie neturėjo autoriteto, nes sovietinės propagandos buvo sukompromituoti. Taigi vien metropolito Sergijaus pasirodymu vokiečių pusėje laimėta pergale propagandos fronte.

Okupuotose RSFSR teritorijose buvo atkuriamą bažnytinę struktūrą (tik Stačiatikių Bažnyčios, kitų konfesijų dvasininkų misionieriška veikla netoleruota). 1941 m. rugpjūtį ėmė veikti „Stačiatikių misija išvaduotose Rusijos srityse“, kurios centrinė būstinė įsikūrė Pskove.

Metropolito Sergijaus žinioje buvusiose Pskovo, Novgorodo, Leningrado srityse pradėjo veikti šimtai cerkvių, leistas religinis biuletenis, mokyklose atnaujintos tikybos pamokos, rengti suaugusiųjų katekizavimo kursai, iš Pskovo imtos transliuoti religinės radijo laidos ir t. t.⁹ Stingant šventikų, dauguma kandidatų siūsti mokytis į Rygą, Ganytojų kursai atidaryti ir Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyne (jiems vadovavo buvęs Maskvos dvasinės akademijos profesorius protojerėjus Vasilijus Vinogradovas, mokėsi 40 klausytojų¹⁰). Naujoms misijos cerkvėms Lietuvos stačiatikių parapijose rinktas bažnytinis inventorių. Beje, frontui traukiantis į Vakarus, 1944 m. kovą, ši misija evakavosi į Šiaulius, kurį laiką ten rūpinosi rusų pabėgėlių sielovada¹¹.

Panašiai kaip šiaurės vakaruose, stačiatikių religinis gyvenimas atgijo ir kitose vokiečių okupuotose SSRS teritorijose. Rusų istoriko Michailo Škarovskio apskaičiavimais, jose iš viso buvo atidaryta apie 9400 cerkvių¹². Istoriografijoje to meto religinio atgimimo mastas laikomas antruoju Rusijos krikštu¹³: krikštijosi šimtai tūkstančių vaikų ir suaugusiųjų, po dešimtis iš karto, vėl ėmė veikti vienuolynai, dvasinės seminarijos bei kursai. Tai gerokai pakoregavo pokarinę SSKP religinę politiką, priverė liberaliau traktuoti dvasininkus bei tikinčiuosius.

Likdamas Maskvos patriarchijoje, metropolitas Sergijus atsidūrė tarp dviejų ugnių. Situacijos dviprasmiškumą rodo vien stačiatikių šventikams privaloma hierarchijos (t. y. patriarcho sosto saugotojo, be išlygų rėmusio SSSR, rusų tautos kovą su naciais) ir „Dievo saugomos mūsų šalies ir jos valdžios“ paminėjimo per kiekvienas pamaldas formulė. Jokių ryšių su Bažnyčios vadovybe (evakuota į Uljanovską) jis neturėjo. Laikė save juridiškai pavaldžiu ir kanoniškai atsakingu jį paskyrusiam Rusų

⁹ Ten pat, p. 207; О. Ю. Васильева, Жребий митрополита, *Наука и религия*, 1995, № 5, с. 22–23.

¹⁰ Литовская Православная Епархия, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1943, апрель, с. 3.

¹¹ М. В. Левицкий, Первое миссионерское богослужение в г. Шавли, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1944 04 15, с. 4.

¹² М. Шкаровский, *мн. veik.*, p. 183.

¹³ Архиепископ Афанасий Мартос, *Белорусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Минск, 2000, с. 324 [pirmasis knygos leidimas – 1966 m. Buenos Airėse] ir kt.

Stačiatikių Bažnyčios patriarcho sosto saugotojui, iki ryšių su juo ar jo įpėdiniu atnaujinimo veikiančiu autonomiškai¹⁴.

Tuo tarpu Maskvos patriarchija pasmerkė su naciais bendradarbiaujančius okupuotų sričių vyskopus. Dėl Pabaltijo vyskupų veiklos patriarcho sosto saugotojas metropolitas Sergijus (Stragorodskis) 1942 m. rugsėjį išleido ganytojišką laišką Lietuvos, Latvijos ir Estijos stačiatikiams, SSSR bei užsienio spaudoje paskelbė specialią Patriarchijos nutartį¹⁵.

Vokiečių valdžia savo ruožtu reikalavo, kad egzarchas Sergijus atsiribotų nuo patriarcho sosto saugotojo pozicijų, pasmerktų jo paramą bolševikų režimui. Jai spaudžiant, nuo 1941 m. rudens periodiškai rengti egzarchato dvasininkijos bei vyskupų susirinkimai. Iki 1944 m. vasaros jų įvyko 5–6, dalyviai siuntė sveikinimo telegramas Hitleriui ir kitiems nacių pareigūnams, skelbė rezolucijas, remiančias kovą su bedievišku bolševizmu. Prosovietinė Patriarchijos vadovų pozicija jose traktuota kaip primesta jai prievarta. Visi šie susirinkimai buvo inspiruoti aukščiausios Vokietijos valdžios, suderinti su propagandinėmis akcijomis kitose okupuotose srityse.

1943 m. rugsėjį Maskvoje įvyko Rusų Stačiatikių Bažnyčios susirinkimas, kuriame metropolitas Sergijus (Stragorodskis) išrinktas patriarchu. Naciai vertė egzarchą nedelsiant surengti Rygoje stačiatikių dvasininkų konferenciją, kurios dalyviai privalėjo paskelbti šiuos rinkimus neteisėtais, priimti rezoluciją apie Bažnyčios persekiojimą SSSR, prakeikti sovietinę vyriausybę¹⁶. Metropolitas neabejojo rinkimų kano niškumu, todėl reikalaujama rezolucija nebuvo priimta. Tokio viešo jo pareiškimo vokiečių valdžia neišgavo ir 1944 m. kovą–balandį¹⁷. Istoriografijoje (sovietinio laikotarpio ir naujausioje) vyrauja nuomonė, kad tai nulėmė jo likimą. Egzarchu ėmė domėtis Rygos gestapas¹⁸, balandžio 29 d. jis nužudytas.

Pagrindinės nuorodos istoriografijoje iki šiol duodamos į latvių istoriko Zigmundo Balevico dar 1967 m. paskelbtą knygutę. Ji skirta populiariai ateistinei propagandai: „demaskuoja“ Stačiatikių Bažnyčios Latvijoje bendradarbiavimą su naciais, tačiau duomenys pagrįsti Latvijos valstybės istorijos archyvo dokumentais. Jie įtikinamai rodo, kad nuo 1943 m. rudens vokiečiai didino spaudimą egzarchui, reikalaudami atsiriboti nuo patriarcho, ir galiausiai jį nužudė¹⁹.

¹⁴ Metropolito Sergijaus 1942 m. rugsėjo 11 d. rašto Kauno generaliniam komisarui kopija, *NBRS*, f. 192, laik. s. v. 43, l. 7.

¹⁵ М. И. О д и н ц о в, *Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, Москва, 1995, с. 61–66 [dok. rinkinys].

¹⁶ З. Б а л е в и ц, *Православная церковь Латвии под сенью свастики (1941–1944)*, Рига, 1967, с. 78.

¹⁷ Ten pat, p. 81.

¹⁸ Jos apžvalga žr.: М. Д. Ш к а р о в с к и й, *min. veik.*, p. 164–165.

¹⁹ З. Б а л е в и ц, *min. veik.*, p. 76–87.

Kritiškas žvilgsnis į, atrodytų, tvirtai suręstus šios versijos įrodymus kelia abejo- nių. Pirmiausia, įrodymai grindžiami ekstremalioje situacijoje atsidūrusių, nelaisvų asmenų parodymais. Tarp Z. Balevico bei dabartinės rusų istoriografijos argumentų figūroja stačiatikių dvasininkų liudijimai²⁰, ignoruojant akivaizdų pokarinių jų pa- rodymų NKGB tendencingumą. Jie buvo gyvybiškai suinteresuoti padaryti egzarchą nacių auka, nes priklausė jo aplinkai. Visai rimtai traktuojamas ir nežinomomis aplin- kybėmis Niujorke atsidūręs nedatuotas Latvijos žurnalisto laiškas, kuriame tvirtina- ma, kad iš apšaudomos metropolito automašinos išsigelbėjo gimnazistė, sugebėjusi pasislėpti griovyje, o svarbiausia – ne tik atpažinti vieną užpuolikų iš Kauno SD, bet ir įsidėmėti jų mašinos numerį, taip pat Kauno SD!²¹. Tuo tarpu įvykio dienomis laikraščiuose rašyta, kad netoliese rasta nušauta aštuonmetė mergaitė, matyt, tapusi atsitiktine liudininke.

Svarbiausi Z. Balevico įrodymų grandinėje yra aukštesniojo SS ir policijos vado Ostlande bei Šiaurės Rusijoje Fridricho Jeckelno parodymai, duoti Pabaltijo karinės apygardos Karo tribunolui Rygoje 1945–1946 m. Jis teigė, kad nurodymą pašalinti egzarchą Sergijų davusi Vyriausioji saugumo policijos valdyba, jį pasira- šęs Kaltenbruneris, žmogžudystė primesta komunistams ir partizanams²². Ko vertas šis prisipažinimas, rodytų F. Jeckelno atsakymas į kitą prokuroro klausimą. Paklaustas, kur dar vykdytos panašios provokacijos, jis parodė, kad Hitlerio įsaky- mu susprogdinta Kijevo Pečioros Laura, nusikaltimu taip pat apkaltinti „sovietų patriotai“²³. Iš naujausios istoriografijos žinoma, kad Dievo Motinos Dangun Ėmimo cerkvė šioje Lauroje 1941 m. lapkritį susprogdino specialiai vokiečių už- nugaryje palikta diversantų komanda (tą dieną joje lankėsi Slovakijos valsty- bės vadovas Josifas Tiso ir reicho komisaras Erikas Kochas, suspėję išeiti iki sprogdimo)²⁴.

Nusikaltimo faktą iš karto pasičiupo tiek nacių, tiek sovietų propaganda, vieni paskelbė žuvusiųuosius esant NKVD aukomis, antri – gestapo²⁵. Po tokių pareiškimų vargu ar kam rūpėjo objektyvus tyrimas. Tiesa, vokiečiai spaudoje paskelbė keturių

²⁰ М. В. Шкаровский, *min. veik.*, p. 163–164.

²¹ Д. В. Поспеловский, *min. veik.*, p. 209; М. В. Шкаровский, *min. veik.*, p. 165.

²² Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Латвийской, Литовской и Эстонской ССР, Рига, 1946, с. 62.

²³ Ten pat.

²⁴ М. В. Шкаровский, *min. veik.*, p. 146–147.

²⁵ Kazio Preikšo, LKP(b) CK sekretoriaus propagandai, 1944 m. gegužės 12 d. raštas VKP(b) CK propagandos ir agitacijos valdybos viršininko pavaduotojui Fedosejevui, *Lietuvos ypatingojo archyvo* (toliau – LYA) *LKP dokumentų skyrius*, f. 1771, ap. 7, b. 269, l. 4–5. Jame siūloma radijo laidoje Lietuvai ir lietuviškoje spaudoje paskelbti žinutę apie tai kad „metropolitą Sergijų nužudė Gestapo agentai provo- kaciniiais tikslais“, siekdami įbauginti katalikų dvasininkus „raudonuoju teroru“ ir sulaukyti „patriotine katalikų dalį nuo aktyvios kovos su okupantais“.

vyrų požymius, prieš keletą dienų pagrobusių automobilių vienoje Vilniaus degalinių, ir pažadėjo 10 tūkst. reichsmarkių už vertingą informaciją²⁶.

Kam buvo naudinga metropolito žūtis? Vokiečiai neturėjo kuo jį pakeisti – jo ipėdinis arkivyskupas Danilas* nedelsdamas deklaravo pavaldumą Maskvos patriarchijai²⁷. Nederėtų perdėti ir metropolito Sergijaus nepaklusnumo: egzarchato vyskupų nutarimais nuo 1942 m. liepos 23 d. patriarcho sosto saugotojo vardo šventikai liturgijoje nebeminėjo, tik vyskupai²⁸, nuo 1943 m. lapkričio 19 d. patriarchu išrinktas Sergijus pamaldose visai nebeminėtas, motyvuojant žinių, patvirtinančių rinkimų kanoniškumą, trūkumu²⁹, kaip ir ypatingos jam keltų reikalavimų svarbos. Sunku patikėti, kad vokiečiai suplanavo ir įvykdė akciją, siekdami propagandinio efekto: nejaugi jiems buvo naudinga skelbti, kad pagrindinėje Lietuvos magistralėje Vilnius–Kaunas šeimininkauja raudonieji partizanai?

Bažnytinė nacių politika buvo gana lanksti. Panaši padėtis kaip Pabaltijo egzarchate susiklostė ir kitose okupuotose srityse. Vokiečiai spaudė Baltarusijos, Ukrainos Stačiatikių Bažnyčių vadovus atsiriboti nuo Maskvos: pasmerkti Patriarchijos paramą bolševikiniam režimui, kurti autokefelines Bažnyčias. Šiose respublikose kurstytos antirusiškos nuotaikos – reikalauta įvesti į pamaldas nacionalines kalbas ir pan. Visur vokiečiai rado paklusnių, lojalių vyskupų, kurių dauguma, kaip ir egzarchas Sergijus, nedvejodami smerkė bolševizmą, kartu deklaruodami savo priklausymą Maskvos patriarchijai. Taip elgtis jiems leido įsitikinimas, kad prosovietinius metropolito Sergijaus (Stragorodskio) pareiškimus inspiruoja Kremliaus propaganda, jis neturįs galimybių pareikšti savo nuomonę.

Manipuliuodami bažnytinėmis struktūromis, vokiečiai siekė kontroliuoti nacionalistines bei politines nuotaikas. Todėl ėjo į kompromisą ne tik su Pabaltijo egzarchu, bet ir su jų reikalavimams pasipriešinusiais Ukrainos vyskupais (ten karo metais sukurta autonominė Bažnyčia, pavaldi Maskvos patriarchijai; ji nukentėjo nuo banderininukų teroro – 1943 m. nužudytas jos vadovas metropolitas Aleksijus (Gromadskis), vienas vyskupas ir dešimtys šventikų³⁰).

²⁶ Žr.: *Naujoji Lietuva*, 1944, Nr. 104, p. 2; *Ateitis*, 1944, Nr. 103, p. 1; *Goniec Codzienny*, 1944, nr 852, s. 1 ir kt.

* Nikolajus Juzviukas (1882–1966) 1905 m. baigė Vilnius dvasinę seminariją, vėliau iki 1913 m. joje dėstė. Karo metais Petrograde baigė administravimo-teisės kursus, dirbo valdininku; 1924–1940 m. vėl dirbo Vilniaus seminarijoje, jos bibliotekoje. Vyskupu iššventintas 1942 m., paskirtas Kauno vikaru; 1944 m. po metropolito Sergijaus mirties tapo arkivyskupu, laikinu Pabaltijo egzarchu. Tų metų vasarą pasitraukė į Vakarų, tačiau vėliau grįžo į SSSR. 1946–1950 m. valdė Polesės vyskupiją, vėliau iki mirties gyveno viename Odesos vyskupijos vienuolynų.

²⁷ Архипастырское послание Архиепископа Даниила [1944 05 26, Рыга], *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1944 06 15, с. 2.

²⁸ М. В. Шкаровский, min. veik., p. 160.

²⁹ З. Балевиц, min. veik., p. 79–80.

³⁰ М. В. Шкаровский, min. veik., p. 180.

Metropolitas, vėliau patriarchas Sergijus (Stragorodskis) savo ruožtu ganytojiškais laiškais, specialiais raštais pasmerkė visus okupuotose srityse su fašistais bendradarbiaujančius vyskopus, paskelbė juos netekusiuo ir teisės laikyti pamaldas³¹.

Atviri gestapo ir iki šiol uždari KGB archyvai ateityje turėtų padėti išryškinti painią egzarcho Sergijaus nužudymo istoriją. Gali būti, kad artinantis frontui vokiečių akyse jį sukompromitavo sovietinė agentūra arba jis pats ėmėsi kokių nors neatšargių, skubotų veiksmų, numatydamas greitą tapimą SSSR valdiniu.

Mano supratimu, partizanai balandžio 29 d. akcija galėjo gauti daugiau dividendų: buvo likviduotas ne tik įtakingas aukšto rango kolaborantas, bet sunaikinta visa „tėvynės išdavikų“ grupė*. Tiesa, atvirai propagandai šis faktas netiko: būtų sudrumstęs pasitikėjimo atmosferą, išivyravusią po 1943 m. rugsėjį įvykusio Stalino susitikimo su Patriarchijos vadovais **. Patriarchija žinią apie metropolito Sergijaus mirtį tikriausiai sutiko su tyliu palengvėjimu: jis vienintelis iš „savųjų“, t. y. ne emigrantų vyskupų, ją kompromitavo valdžios akyse.

Tačiau be samprotavimų, šios versijos įrodymų neturime. Tiesa, užsienio periodikoje buvo paskelbtas Rygos šventiko, atlikusio bausmę dėl veiklos Pskovo misijoje, liudijimas. Jis tvirtino lageryje sutikęs partizaną, dalyvavusį egzarcho nužudymo operacijoje, atliktoje sovietinės žvalgybos užsakymu³². Tegalima pridurti, kad po karo Lietuvos SSR NKGB atlikto tyrimo „Apie vokiškųjų okupantų nusikaltimus prieš katalikų ir stačiatikių dvasininkus bei karo belaisvius Lietuvos SSR teritorijoje“ ataskaitoje metropolito Sergijaus nužudymas figūravo kaip svarbiausias tokio pobūdžio nusikaltimas. Ši ataskaitos fragmentą turėjo parengti neinformuoti arba aiškiai angažuoti asmenys, – pateikti faktai neatitinka tikrovės (tvirtinta, kad vokiečiai nesiryžę populiaraus egzarcho laidoti atvirai, kad jis nevykdęs reikalavimų cerkvėse melstis už jų pergale, neminėti Maskvos patriarcho vardo, netgi sakęs pamokslus apie „nenugalimą rusų liaudį“ ir pan.)³³.

³¹ *Русская Православная Церковь, 988–1988: Очерки истории 1917–1988 гг.*, c. 52, 55.

* Žuvo kartu važiaavę vairuotojas P. Kulakovas ir operos solistas Inokentijus Redikiulcevas su žmona. Visi jie buvo pabėgėliai iš SSSR: P. Kulakovas – aviacijos karininkas, karo pradžioje perskridęs į vokiečių pusę, I. Redikiulcevas – buvęs Maskvos Didžiojo teatro solistas, koncertavęs Vokietijoje, Kaune. Redikiulcevų pora palaidota Kaune, P. Kulakovas – Rygoje. Kaip minėta, žudikų auka tapo ir vietinė mergaitė (žr.: Жертвы НКВД, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1944 05 15, c. 3 ir kt.).

** Susitikimas pradėjo naują erą Maskvos patriarchijos ir sovietinės valstybės santykiuose, įgalino bažnytinių struktūrų atkūrimą ir Bažnyčios įtraukimą į užsienio politikos sferą, valstybės reprezentavimą bei sovietinę propagandą.

³² Д. В. П о с п е л о в с к и й, min. veik., p. 210.

³³ Visiškai slaptas Lietuvos SSR valstybės saugumo Liaudies komisariato raštas SSSR valstybės saugumo Liaudies komisariato 2 skyriaus viršininkui Fedotovui „Apie vokiškųjų okupantų nusikaltimus prieš katalikų bei stačiatikių dvasininkus ir karo belaisvius Lietuvos SSR teritorijoje“ (1944 09), *LJA*, f. K 1, ap. 3, b. 150, l. 170–175.

Akivaizdu, kad panašiai kaip Kijevo Pečioros Lauros atveju Lietuvoje po karo nevengota padauginti nacių nusikaltimų. Antai minėtoje ataskaitoje rašyta, kad už palankumą sovietinei valdžiai 1941 m. naciai kartu su žydais sušaudė Skuodo stačiatikių šventiką Viktorą Mažeiką³⁴. Tuo tarpu Vieکشnių klebonas Aleksandras Černajus savo atsiminimuose pasakoja, kad šis šventikas 1940 m. atsisakė luomo ir net tapo komisaru. Lietuvą okupavus vokiečiams, jis vėl užsivilkio sutaną, bet dirbo sandėlyje, pamaldų nelaikė. Jį su žmona sušaudė Skuodo šauliai, aptikę jų sudarytus ir pasirašytus „nepatikimų asmenų“ – 1941 m. tremtinių – sąrašus³⁵.

Kad ir kas nužudė metropolitą Sergijų, karo metais oficialioji Stačiatikių Bažnyčia Pabaltijyje buvo vokiečių pusėje, agresiją prieš SSSR traktavo jų propagandinėmis klišėmis apie nacionalsocializmo misiją – „tautų išvadavimą iš bedieviško bolševizmo“, ragino jaunimą stoti į Rusijos išvadavimo armiją ir pan. Panašų vaidmenį naciai primetė ir kitų krikščionių Bažnyčių – Sentikių, Katalikų – vadovams. Sovietinės okupacijos patyrimas tik pagilino jų antikomunistinius įsitikinimus, juolab, viltasi pakantesnio požiūrio į religiją būsimajame Reiche, nei SSSR.

Kaip karo metais valdyta Lietuvos ir Vilniaus vyskupija, apėmusi visą Lietuvos generalinę sritį? Kartu su Latvijos bei Estijos vyskupijomis ji įėjo į Maskvos patriarchijai pavaldžią metropolinę sritį, kurios centras (kanceliarija) buvo Rygoje.

Egzarchas metropolitas Sergijus Lietuvoje lankydavosi retai, daug važinėjo po misijos teritoriją. Čia jį pavadavo vyskupas Danilas, egzarcho iššventintas Kauno vyskupo vikaro titulu Rygoje 1942 m. balandį³⁶. Po metropolito žūties jis perėmė egzarchato valdymą, tapo Kauno arkivyskupu (oficialios jo pareigos buvo: egzarcho pavaduotojas ir Lietuvos vyskupijos laikinasis valdytojas)³⁷.

Karo metais Lietuvos vyskupijos administracinis valdymas iš esmės nepasikeitė. Suderinus su Kauno generaliniu komisaru, funkcionavo metropolito Sergijaus paskirta keturių asmenų Vyskupijos taryba³⁸. Dekanatams vadovavo dar prieš karą

³⁴ Ten pat, l. 175.

³⁵ А. Ч е р н а й, *Жизненный путь русского священника*, Сан Франциско, 1981, с. 131, 143.

³⁶ З. Б а л е в и ц, min. veik., p. 47; Metropolito Sergijaus 1942 m. rugsėjo 11 d. rašto Kauno generaliniam komisarui kopija, *NBRS*, f. 192, laik. s. v. 43, l. 7.

³⁷ Архипастырское послание Архиепископа Даниила..., p. 2. Valdžios perėmimo procedūra buvo numatyta dar 1943 m. rugpjūčio 29–30 d. vykusiame egzarchato vyskupų susirinkime, kurio dalyviai įpareigojo metropolitą Sergijų paskirti sau pavaduotoją. Metropolito testamente, sudarytame 1943 m. spalio 29 d., pirmuoju buvo įrašytas vyskupas Danilas.

³⁸ Kauno dekanas 1942 m. birželio 13 d. aplinkraštis klebonams, *NBRS*, f. 192, laik. s. v. 43, l. 53. Tarybos pirmininkas buvo protojerėjus Lukas Golodas, nariai – protojerėjai Josifas Dzičkovskis, Nilas Kulčickis, Ignatijus Jermoliukas.

išrinkti dekanai. Okupacinė valdžia nemokėjo Stačiatikių Bažnyčiai jokių subsidijų, Vyskupijos taryba gyvavo rinkdama iš dekanatų privalomus įnašus (šie savo ruožtu – iš parapijų)³⁹.

Bažnytinė struktūra, parapijos tapo viena svarbiausių grandžių, vykdant okupacinės valdžios politiką tarp rusų. Iš pradžių juos tretiravę, kaltinę prosovietinėmis simpatijomis, partizanų rėmimu, nuo 1943 m. vokiečiai ėmėsi priemonių vietos rusų lojalumui užsitikrinti. Tai daryti vertė ir pirmos didelės nesėkmės Rytų fronte, ir augantis partizanų aktyvumas. Okupacinės valdžios iniciatyva Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje ėmė veikti Rusų reikalų patikėtinių biurai. Kaune generalinio komisaro Adriano von Rentelno įsakymu 1943 m. kovo 6 d. įsteigtam Lietuvos generalinės srities patikėtinio rusų gyventojų reikalams biurui vadovavo Aleksejus Stavrovskis*. Biurai turėjo suregistruoti vietos rusus, kontroliuoti bei nukreipti jų nuotaikas norima linkme. „Gali būti tik vienas klausimas – kuo galim padėti jai [tėvynei. – R. L.] išsivaduoti iš bolševizmo negarbės“⁴⁰, – rašė Stavrovskis apie Biuro tikslus.

Biuras stengėsi pakeisti Lietuvos rusų (kaip bolševizmo šalininkų) įvaizdį, gynė juos nuo policijos ir lietuvių savivaldos savivalės. Bene pozityviausiai jis veikė pasuktiniais karo mėnesiais, besirūpindamas pabėgėlių maitinimu, apgyvendinimu.

Per sentikių ir stačiatikių parapijų klebonus (tarp kurių buvo ir Biuro įgaliotinių apskritims, valsčiams) platinti įvairūs administraciniai potvarkiai, šaukimai jaunuoliams savanoriškai stoti į Rusijos išlaisvinimo armiją ir pan.⁴¹. Šventikai prisidėjo prie įvairių akcijų nacių armijai paremti (pvz., agitavo tikinčiuosius rinkti metalo laužą Vokietijos armijai, atkakliai kovojančiai „su stačiatikybės ir apskritai krikščioniškos kultūros priešais“⁴²), rinko šiltus drabužius ir pan. Cerkvėse laikytos pamaldos, meldžiant „Viešpatį dovanoti Vokiečių Armijai ir jos Vadui jėgų bei stiprybės, galutinai nugalint bolševizmą“⁴³. Sutriuškinus vokiečius prie Stalingrado, Šv. Dvasios cerkvėje Vilniuje surengtos gedulingos pamaldos, kuriose dalyvavo visi miesto stačiatikių dvasininkai, metropolitas Sergijus pasakė pamokslą⁴⁴. Net visiškai priartėjus

³⁹ Kauno dekanas 1942 m. birželio 3 d. aplinkraštis klebonams, ten pat, l. 56.

* Istoriografijoje nepavyko surasti žinių apie šį asmenį. Iš Biuro įgaliotinių apklausų Lietuvos SSR KGB protokolų aiškėja, kad tarpukariu jis gyveno Kaune, buvo baigęs Paryžiaus stačiatikių teologijos institutą, dirbo psalmių giedotoju; 1944 m. pasitraukė su vokiečiais.

⁴⁰ Наши задачи, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1943, апрель, с. 1.

⁴¹ Inturkės klebono Petro Sokolovo 1949 m. rugpjūčio 3, 5, 12, 13, 30 d. apklausų protokolai, *LYA*, f. K 1, ap. 58, b. P-11649-LI, l. 20, 34, 48, 58, 64.

⁴² Kauno dekanas 1942 m. kovo 5 ir spalio 11 d. aplinkraščiai klebonams, *NBRIS*, f. 192, laik. s. v. 43, l. 19, 89.

⁴³ Kauno dekanas 1942 m. birželio 15 d. aplinkraštis klebonams, ten pat, l. 51.

⁴⁴ Vienuolio Antono Voiskovičiaus 1949 m. rugsėjo mėn. 7 d. apklausos protokolas, *LYA*, f. K 1, ap. 58, b. P-11894-LI, l. 44.

frontui, stačiatikių arkivyskupas Danilas ragino rusus jaunuolius atlikti savo pilietinę pareigą – ginti tėvynę vokiečių armijos gretose⁴⁵.

Okupacinė valdžia Lietuvoje vengė religinių konfliktų: katalikams neleista užimti kai kurių cerkvių. Ne be jos pritarimo klebonai raginti pagyvinti parapijų veiklą (organizuoti tikybos mokymą visose mokyklose, pagyvinti labdarą ir pan.⁴⁶), jie galėjo rūpintis nuo fronto besitraukusių rusų ir baltarusių sielovada. 1942 m. metropolito prašymu generalinis komisaras sutiko pratęsti komendanto valandą per stačiatikių Velykas iki vakarinių pamaldų pabaigos ir instruktavo apie tai apskričių komisarų bei policiją⁴⁷.

Oficiali Bažnyčios pozicija, be abejo, neatspindėjo visų šventikų politinių pažiūrų. Buvo įkalinti Šv. Dvasios vienuolyno arkimandritas Sergijus (Voščanka, areštuotas 1943 m. lapkritį) ir Vilniaus katedros klebonas protojerėjus I. Jermoliukas (miręs Pravieniškių lageryje 1943 m.)⁴⁸. Nežinia už ką šie du šventikai nukentėjo, jie buvo įkalinti be teismo.

* * *

Lietuvos stačiatikių vyskupijos vadovai, kaip ir kitų konfesijų aukščiausioji dvasininkija, vokiečių okupacijos metais dalyvavo antikomunistinėje propagandoje. Rusų Stačiatikių Bažnyčios atveju vokiečių pusėje atsidūrė ypač aukšto rango Maskvos patriarchijos dvasininkas – Pabaltijo egzarchas Sergijus (Voskresenskis). Jis ne tik vadovavo bažnytinių struktūrų atkūrimui okupuotos SSSR šiaurės vakaruose, bet ir daug rašė apie Bažnyčios persekiojimą šioje šalyje. Vokiečių propagandai tai buvo tikras radinys, todėl sunku patikėti istoriografijoje įsigalėjusia nuomone, kad ji nužudė gestapas. Nesant tiesioginių nei vienos versijos įrodymų, galima prielaida, kad jo ir dar trijų bendrakeleivių – pabėgėlių iš SSSR – likvidavimo akciją surengė partizanai.

⁴⁵ Обращение к православному населению Литвы, *Вестник Бюро поверенного по делам русского населения Литовской генеральной области*, 1944 06 15, с. 1.

⁴⁶ Kauno dekanas 1942 m. balandžio 23 d. aplinkraštis klebonams, *NBRS*, f. 192, laik. s. v. 43, l. 74.

⁴⁷ Kauno dekanas 1942 m. kovo 30 d. aplinkraštis klebonams, ten pat, l. 81.

⁴⁸ Žr. 33 nuorodą.

THE ORTHODOX CHURCH IN THE “SERVICE OF THE NAZIS”: DRAMA OF METROPOLITAN SERGII

Summary

REGINA LAUKAITYTĖ

The article analyses the condition of the Orthodox Church in Lithuania in 1941–1944 and the circumstances of killing the Exarch of the Baltic Metropolitan Sergii (Voskresenskii) on 29 April 1944.

When the war broke out Metropolitan Sergii did not flee to the USSR. An important compromise was reached with the occupying German power. It left the Exarchate in the jurisdiction of Metropolitan Sergii (at the same time within the jurisdiction of Moscow Patriarchy). In this way the clergy of the Patriarchy, whose management vigorously supported the fight of the USSR against the Nazis, was disunited. The Orthodox clergy engaged in the anti-Communist propaganda in the occupied region. Before that only Russian emigrants who were subordinate to the Synod of the Orthodox Church abroad were actively engaged in that propaganda. They had no authority in the USSR and were compromised by the Soviet mass media. Hence, it was merely through the appearance of Metropolitan Sergii – one of the main figures of Moscow Patriarchy – that victory was won in the front of propaganda on the side of the Germans.

This makes one doubt the opinion established in historiography (both of the Soviet period and modern one) that the Exarch was killed by the Gestapo. The arguments presented in historiography are subject to criticisms. Partisans could have received more dividends by means of the 29 April action. Not only this influential “collaborator” of a high rank was liquidated but also the entire group of “traitors of the motherland” was destroyed (three refugees from the USSR perished because they were in the same car). True, this fact was not suitable for open propaganda since it would have disturbed the atmosphere of trust that prevailed after the meeting of Stalin with the Heads of the Patriarchy in September 1943. The Patriarchy most likely received the news about the death of Metropolitan Sergii with a silent relief: he was the only one of its “own” rather than emigration bishops who compromised it in the eyes of the authorities.

No matter who killed Metropolitan Sergii, during the war the Orthodox Church in the Baltic States took the part of the Germans. It treated aggression against the USSR by means of their propagandistic cliché about the mission of the German Army – “liberation of the nations from godless bolshevism”, urged the youth to join the Russian Liberation Army, etc. The Nazis thrust a similar role on the heads of other Christian Churches too – Old Believers and Catholics. Experience of Soviet occupation (1940–1941) only strengthened their anti-Communist convictions, all the more so, that they expected a more tolerant attitude to religion from the future Reich than from the USSR.

Gauta 2002 m. rugsėjo mėn.

Regina Laukaitytė (g. 1959 m.). Humanitarinių mokslų daktarė. Nuo 1989 m. dirbdama Lietuvos istorijos institute, XX a. istorijos skyriuje, yra paskelbusi monografiją ir apie 25 straipsnius iš krikščioniškosios demokratijos, Katalikų ir Stačiatikių Bažnyčių XX a. istorijos.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, Vilnius, LT–2001,
el. paštas: regilauk@takas.lt